

HET FENOMEEN FORTUYN

De revolte verklaard

J.E. Ellemers¹

Inleiding

De verkiezingen voor de Tweede Kamer op 15 mei 2002 vormden de meest veranderlijke verkiezingen in de Nederlandse parlementaire geschiedenis. De gecumuleerde electorale winst van alle winnende partijen (en dus het gezamenlijke verlies van alle verliezende partijen) bedroeg 30,7%. Daarmee behoorden de verkiezingen in Nederland in 2002 met die van Italië in 1994 (36,7%), Duitsland in 1920 (32,1%) en Frankrijk in 1906 (31,1%) tot de vier meest veranderlijke verkiezingen van alle 390 nationale verkiezingen in West-Europa sinds 1900.²

Toch is het goed eraan te herinneren dat ook de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 1994 een hoge mate van veranderlijkheid (21,5 %) kenden, waarmee deze verkiezingen behoorden tot de zestien verkiezingen met de grootste veranderlijkheid in West-Europa sinds 1900. Want we zouden het bijna vergeten dat de verkiezingen van 1994 eveneens grote verschuivingen teweeg hebben gebracht. Er waren aanzienlijke verliezen voor CDA (twintig zetels) en PvdA (twaalf zetels), winst voor VVD (negen zetels) en D66 (die verdubbelde tot 24 zetels) en er was de opkomst van nieuwe, meer 'populistische' partijen, zoals de SP (twee zetels), twee ouderenpartijen (Algemeen Ouderenverbond met zes zetels; Politieke Unie 55+ met één zetel) en ook winst voor de Centrumdemocraten (van één naar drie zetels).

Maar ging het in 1994 om winst van meerdere partijen, bij de verkiezingen van 2002 ging het vooral om de winst van één partij, de Lijst Pim Fortuyn (LPF), en van één – inmiddels overleden – persoon: Pim Fortuyn, die in één klap 26 zetels behaalde. Hoe moeten we deze, niet alleen voor Nederlandse begrippen, maar ook in West-Europees kader gezien, kolossale politieke aardverschuiving verklaren? Opmerkelijk genoeg zijn aan deze ingrijpende politieke veranderingen weliswaar honderden – zo niet duizenden – beschouwingen gewijd, maar het analytisch gehalte van veel van deze beschouwingen is beperkt. De

minder talrijke diepergaande analyses hebben echter vaak betrekking op één of enkele aspecten van het verschijnsel. Speelt daarbij mogelijk een rol dat minder dan een jaar later – in januari 2003 – nieuwe verkiezingen een duidelijk ‘herstel’ te zien gaven van de situatie van vóór 2002?

Hier wil ik trachten de contouren te schetsen van een meer omvattende verklaring van de opkomst en het succes van de beweging rond Fortuyn. Behalve meer descriptieve verhandelingen over het ‘verschijnsel Fortuyn’,³ zijn er nog maar enkele boeken en een beperkt aantal artikelen die hier de ouverture toe vormen.

Het gaat allereerst om twee boeken: *De geest van Pim* van de socioloog D. Pels⁴ en *Opstand der burgers* van de staatsrechtgeleerde S.W. Couwenberg.⁵ Beide zijn met sympathie voor Fortuyn geschreven en hebben op een bepaalde manier ook iets ‘autobiografisch’. Pels omdat hij zich enigszins met Fortuyn vergelijkt: beiden *babyboomers*, even oud (slechts één week leeftijdsverschil), overeenkomsten in achtergrond, oriëntatie en carrière, maar óók omdat hij zijn boek over Fortuyn een ‘denkbiografie’ noemt, die geïnspireerd is op zijn tien jaar eerder verschenen biografie van de politicus J. de Kadt, *Het democratisch verschil*.⁶ Ook Couwenberg vergelijkt zich met Fortuyn (“als partijloze, zo is ook mijn ervaring, ben je in dit land een politieke paria, een non-person”) en zijn boek is vooral een analyse van (en aanklacht tegen) de extreme geslotenheid van de Nederlandse politieke klasse, waar Couwenberg al decennialang tegen opkomt en zich (evenals Fortuyn) kennelijk door buitengesloten voelt. In zijn studie wijst hij er bij herhaling op hoe hij en anderen hier al jarenlang kritiek op hebben geleverd en hoe zijn ideeën vaak convergentie vertonen met die van Fortuyn. Bovendien was Couwenberg – evenals Fortuyn – enige tijd betrokken bij Leefbaar Nederland.

De persoon en zijn ideeën

Het is bijna onvermijdelijk dat ook de meer analytische beschouwingen uitgaan van de persoon van Fortuyn. In talloze artikelen en vooral in het boek van Pels is zijn bohème-achtige levensstijl, zijn gevoel voor theater en zijn optreden als dandy ter sprake gekomen. Ook zijn (bijvoorbeeld door de journaliste E. Etty en de socioloog J.A.A. van Doorn) vergelijkingen getrokken met onder anderen E. Douwes Dekker (Multatuli) en de Duitse socialistenleider F. Lassalle. Verder is gewezen op zijn narcisme en hang naar exhibitionisme, die soms ‘on-Nederlands’ zijn genoemd. Toch was hij zeker niet de eerste Nederlandse politicus die zulke kenmerken vertoonde. Ook bijvoorbeeld A. Kuyper, F. Domela Nieuwenhuis en P.J. Troelstra vertoonden dergelijke trekken, zoals de historicus H. te Velde terecht heeft vastgesteld.⁷

Zo langzamerhand is er ontzettend veel geschreven over de persoon van Fortuyn. Dat wekt de indruk dat ondertussen zo ongeveer ‘alles’ over hem bekend is. Hij zei immers: “Ik zeg wat ik denk en ik doe wat ik zeg”. Men kan zich echter afvragen of Fortuyn altijd heeft gezegd wat hij dacht en of er niet tot nog toe onbekende feiten over hem zullen worden onthuld.

Verder kan men zich afvragen of zijn persoonlijke eigenaardigheden wel de belangrijkste factoren vormen om zijn politieke succes te verklaren. Het gaat natuurlijk ook om zijn maatschappelijke en politieke ideeën, die zoals herhaaldelijk is vastgesteld – het meest uitvoerig door Pels – bepaalde ontwikkelingen hebben doorlopen: van (neo-)marxisme via een neoliberale fase naar een soort ‘volksnationalisme’.

De ‘denkbiografische’ benadering van Pels heeft het gevaar, zoals hij zelf onderkent, “dat ik Fortuyn een grotere intellectuele consistentie toedicht dan op grond van zijn uitlatingen gerechtvaardigd is”.⁸ Aan dat gevaar lijkt hij niet helemaal te zijn ontkomen, zoals verschillende recensenten van het boek vaststellen – één zelfs in de titel van zijn bespreking: ‘Teveel eer voor Fortuyn?’.⁹ Verder kan men zich afvragen of het ‘gedachtegoed van Pim Fortuyn’ al niet voldoende ter sprake is gekomen in het gelijknamige artikel van de politicoloog A.P.M. Lucardie en de historicus G. Voerman.¹⁰

Hierbij wil ik twee kanttekeningen plaatsen. Allereerst was Fortuyn niet een echte ‘geleerde’ en eigenlijk evenmin een politicus in de gebruikelijke zin. Hij was op beide gebieden meer een ‘entrepreneur’, zoals ook Pels en Couwenberg duidelijk maken, die via ‘netwerken’ niet schroomde allerlei ideeën en inzichten van anderen te incorporeren. Hij had een goede neus voor wat belangrijk zou kunnen worden, maar ontleende dat vaak aan anderen. Mensen met wie hij intensief had samengewerkt moesten soms ontdekken dat hij plagiaat pleegde¹¹ en anderen liet werken om vervolgens zelf met de eer te gaan strijken. Dat deed hij ook toen hij zijn vleugels in politiek opzicht uitsloeg. Hij liet zich coachen door anderen, zoals de journalist H.J. Schoo, die naar Fortuyns eigen zeggen zijn columns voor *Elsevier* fatsoeneerde, en iemand als R.J. in ‘t Veld, die hem naar beider zeggen vaak inspireerde. Ook zijn ideeën over bijvoorbeeld immigratie (‘Nederland is vol’) had hij niet zelf bedacht, maar sloten aan bij al (veel) eerder geformuleerde gedachten van onder anderen de politici W. Drees jr., J.G.H. Janmaat en F. Bolkestein, de publicist P. Scheffer en opnieuw Schoo, zoals dat ook het geval was met zijn gedachten over de islam. Wat hij te berde bracht over de incongruenties van de verzorgingsstaat, de WAO, de gezondheidszorg, het onderwijs, de veiligheid, de bureaucratie en de schaalvergroting, was al jarenlang onderwerp van discussie. Zijn verdienste was vooral dat hij al langer circulerende ideeën over deze en andere onderwerpen op heldere wijze, vaak aan de hand van aansprekende voorbeelden, op simpele (te

simpele?) wijze wist te verwoorden. Anders gezegd: Fortuyn was een ‘handige jongen’, met een goede neus voor actuele problemen, maar zijn inzichten wierpen niet een echt nieuw licht op de werkelijkheid anno 2002.

Dat Fortuyns ideeën op den duur toch een zekere consistentie vertoonden – en dat is mijn tweede kanttekening –, is misschien niet in de eerste plaats een verdienste van Fortuyn, maar van het ontbreken van veel consistentie in het ‘gedachtegoed’ van andere partijen. Wanneer men bijvoorbeeld het programma waarmee de PvdA de verkiezingen van 2002 inging (met over inkomensverdeling nietszeggende frasen als “De sterkste schouders moeten de zwaarste lasten dragen”) vergelijkt met de *Puinhoopen van acht jaar Paars*, dan is dit laatste inderdaad een wonder van consistentie.

Hier raken we een sterk punt van het boek van Couwenberg over de ‘Fortuyn-revolte’, zoals hij het consequent het hele boek door blijft noemen. Hij maakt duidelijk dat deze revolutie een frontale aanval was op de hele naoorlogse stijl van politiek leiderschap – een leiderschap dat sinds de jaren zestig geen ideologische keuzen meer kon of wilde maken en vluchtte in vage algemeenheden. Couwenberg wijst in dit verband op een mijns inziens veel wezenlijker persoonlijk element – wezenlijker bijvoorbeeld dan zijn dandy-achtige optreden – in Fortuyns stellingname. Hij stelt – evenals trouwens Pels – terecht dat Fortuyn zichzelf vooral zag als een ‘outsider’. Fortuyn was weliswaar een typische representant van de generatie van de babyboomers, maar kwam steeds meer en steeds feller in verzet tegen zijn voormalige linkse generatiegenoten die inmiddels succesvol geïntegreerd waren in het bestel.¹² Een ‘bestel’ en een categorie overigens (‘ons soort mensen’, zoals Fortuyn niet ophield deze te noemen), waartoe hij zelf maar o zo graag had willen behoren.

Charismatisch gezag

In mijn ogen gaat het echter niet alleen om Fortuyn zelf en zijn ‘gedachtegoed’, maar vooral om de vraag hoe hij zó veel aandacht heeft kunnen trekken dat bijna 35% van de Rotterdamse kiezers in maart 2002 op Leefbaar Rotterdam en 17% van de Nederlandse kiezers negen dagen na zijn dood op de LPF stemde. Dit is volgens mij vooral en in de eerste plaats te verklaren door het begrip charismatisch gezag te introduceren.¹³ Ik heb het dan over een ‘sterk’ begrip charisma, zoals de socioloog M. Weber dat heeft bedoeld¹⁴ en niet over ‘populariteit’ of mediageniek optreden, alhoewel dat soms een rol speelt. Het is niet primair een persoonlijk attribuut, maar een kenmerk van de wijze waarop het gezag *door anderen* wordt aanvaard.

Charisma – een begrip dat Weber ontleende aan de godsdienstwetenschap – betekent ‘goddelijke gave’ of ‘genadegave’. Dit is ook de essentie van charismatisch gezag: het geloof in buitengewone gaven van de bekleeder ervan. In zekere zin is het niet belangrijk of hij deze gaven ook werkelijk heeft – doorslaggevend is slechts dat mensen dat *geloven*. In de visie van Weber gaat het dan ook om een zeer bijzondere band tussen de leider en zijn volgelingen – een band die veel intenser is dan bij de twee andere vormen van gezag, die Weber onderscheidt. Deze zijn: traditioneel gezag, dat berust op de heiligheid van geldende tradities, en rationeel-legaal gezag, dat berust op geloof in de rechtsorde en daarvan afgeleide vaste regels, zoals bijvoorbeeld in een bureaucratie.

In de visie van Weber is charismatisch gezag een bij uitstek onalledaagse vorm van gezag en zelfs een transformatieve kracht, die vooral ontstaat in situaties van crisis, nood, onzekerheid en overgang – of die tenminste als zodanig worden gepercipieerd. Het is niet toevallig dat eerdere optredens van charismatische leiders in de Nederlandse politiek plaatsvonden in perioden van overgang en verandering. Te Velde heeft eraan herinnerd dat ook politici als Kuyper, Troelstra en Domela Nieuwenhuis typisch charismatische leiders waren, die een belangrijke rol speelden in de emancipatie en democratisering van hun respectievelijke ‘volksdelen’.¹⁵

Ook in andere perioden van overgang en ‘crisis’ is er sprake geweest van enigszins charismatische leiders, zoals bijvoorbeeld de ‘boerenapostel’ en leider van Landbouw en Maatschappij, J. Smid, in het interbellum¹⁶ en rond de jaren zestig in de personen van Boer Koekoek en H. van Mierlo (‘Mr. D66’). Maar niet alleen in de politiek, ook in andere sectoren van de maatschappij treft men soms charismatische vormen van gezag aan. Men kan denken aan *captains of industry*, zoals A. Philips en A. Plesman, die leiding gaven aan snel expanderende bedrijven (Philips en KLM) in een periode van overgang. Echter aan al deze vormen van charismatisch gezag kwam vroeger of later – meestal vroeger – een einde omdat zich nieuwe problemen aandienden. Want, zoals Weber al nadrukkelijk vaststelde, dit gezag is uiterst onstabiel en bestaat in zuivere vorm slechts op het ogenblik dat het ontstaat.

Trouwe medestanders en geldschieters

Wat bij Weber een centrale rol speelt, is dat charismatische leiders niet worden bijgestaan door toevallig aanwezige ambtenaren of functionarissen, maar door toegewijde volgelingen, die onvoorwaardelijk geloven in zijn bijzondere gaven. Dit was bij Fortuyn in hoge mate het geval. Men kan zelfs stellen dat zonder deze medestanders en volgelingen Fortuyn nooit de status zou hebben verworven die hij kort voor zijn dood had bereikt.

Dat waren allereerst mensen die hem pousseerden, zoals de toenmalige hoofdredacteur van *Elsevier*, Schoo, die hem aanmoedigde columns voor dit blad te schrijven, en makelaar H. Mens, die ‘Professor Pim’ niet alleen in zijn televisieprogramma *Business Class* een forum bood, maar – naar Pels bericht – hem al in 1993 trachtte te overreden zich kandidaat te stellen voor de Tweede Kamer.¹⁷ Het was vervolgens Leefbaar Nederland, dat toen men de lokale ‘Leefbare’ partijen probeerde om te smeden tot een landelijke partij, Fortuyn tot lijsttrekker maakte. Nadat het na het geruchtmakende interview in *de Volkskrant* (9 februari 2002) tot een breuk kwam met Leefbaar Nederland, waren het enkele getrouwen zoals de directeur van de Speakers Academy, A.F.Th. de Booi, en P.J.K. Langendam, kapitaalkrachtige zakenlieden zoals opnieuw Mens, J.G.W. Dost (die de LPF in zijn kantoorgebouw De Kubus onderdak verschafte), E.A.M. Maas, C.R. Eberhard en anderen, die hem krachtig aanspoorden niet op te geven. Zij overreedden hem niet alleen door te gaan met Leefbaar Rotterdam, maar ook om met de LPF alsnog deel te nemen aan de Tweede-Kamerverkiezingen, waar hij zelf bij herhaling ernstige twijfels over heeft geuit. Bovenal verschaften zij hem faciliteiten en financiële middelen om dit ook daadwerkelijk ten uitvoer te brengen. Het lijkt dat zowel de morele als de financiële steun (die vele honderduizenden euro’s moet hebben bedragen¹⁸) van getrouwen, belangrijke factoren zijn geweest bij het succes dat Fortuyn eerst in de Rotterdamse gemeenteraad en vervolgens na zijn dood bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer behaalde.

De rol van de media

In het afficheren en bij het latere succes van Fortuyn hebben de media – aanvankelijk deels nolens volens – een belangrijke rol gespeeld. Men kan zelfs zeggen dat nooit eerder één persoon in een politieke campagne zo veel aandacht heeft gekregen als Fortuyn. Het opvallende is dat een deel van de publicitaire aandacht voor Fortuyn niet alleen partijdig, maar wel degelijk ‘demoniserend’ is geweest. Dit is door journalisten soms fel ontkend, maar naderhand door sommigen toch wel beaamd en in ieder geval door latere analyse bevestigd. Zeker achteraf kan men stellen dat de professionele journalistiek zich aanvankelijk heeft verkeken op de Fortuyn-revolte, zoals Couwenberg opmerkt.¹⁹

Men kan zeggen dat journalisten in de campagne niet onpartijdig zijn geweest. Eerst heeft een deel van hen Fortuyn duidelijk geridiculiseerd, vervolgens hebben veel journalisten hem gelijk gegeven in zijn kritiek op het parse kabinet – iets dat in het najaar van 2001 nog allerminst het geval was. “Binnen een paar maanden was in de ogen van de journalistiek het poldermodel als paars exportproduct verworpen tot een rokende

puinhoop. Het is van tweeën een: of de journalisten hebben acht jaar lang zitten te slapen, in slaap gesust door handige paarse politici, of ze hebben zich laten meeslepen door een handige nieuwe politicus”, zo merkt een groep onderzoekers communicatiewetenschap van de Vrije Universiteit op, die de rol van de media bij de verkiezingen van 2002 onderzocht.²⁰

Was de aandacht voor Fortuyn echter meer dan een media-hype, zoals Couwenberg stelt?²¹ Heeft het aanvankelijk ridiculiseren en ‘demoniseren’ van Fortuyn bijgedragen tot zijn populariteit bij velen? Of heeft de later door de media overgenomen kritiek van Fortuyn op ‘Paars’ vooral de doorslag gegeven bij veel kiezers om niet op een van de paarse partijen te stemmen? Het zijn vragen over oorzaak en gevolg waar niet een-twee-drie een antwoord op valt te geven.

Breed ongenoegen en populisme

‘Nederland is vol’, de islam als ‘achterlijk fenomeen’, de wachtlijsten, veiligheid op straat, de WAO, treinen die niet op tijd rijden, schaalvergroting in het onderwijs, de bureaucratie – het zijn issues die een rol speelden in de verkiezingen van 2002. Er was plotseling een breed gevoeld ongenoegen, dat – zoals we zojuist vaststelden – mede gevoeld werd door (een deel van) de media.

Het lijkt dat Couwenberg gelijk heeft dat een anti-establishment sentiment een rol heeft gespeeld. Er was in de periode voor de verkiezingen ook sprake van allerlei misstanden, fraudeschandalen, ‘zelfverrijking’ in de toppen van ondernemingen maar ook in de recent geprivatiseerde (semi-)publieke sector, en ander bederf. Het lijkt ook dat het anti-establishment sentiment een nagalm is van de jaren zestig. De nieuwe machthebbers – afkomstig uit de jaren zestig – zijn nog meer dan hun voorgangers exponenten van een oligarchische regentenklasse. Niet alleen bij Fortuyn zelf, maar ook bij veel kiezers zou er volgens Couwenberg sprake zijn van een afkeer van het heersende bestel.²²

Aan de andere kant kan men zich afvragen of ‘ongenoegen’ in zekere zin niet van alle tijden is en deels inherent is aan complexe, moderne maatschappijen. Het is echter wél duidelijk dat dit begin 2002 tamelijk groot was en Fortuyn hier sterk op heeft ingespeeld. Geholpen door een groep van getrouwe volgelingen en mogelijk gemaakt door financiële bronnen van andere sympathisanten en later gesteund door een deel van de media, heeft hij het ongenoegen – mede door het te versimpelen – weten te mobiliseren. Daarnaast heeft hij natuurlijk ook een duidelijke ‘boodschap’ uitgedragen, mensen weten te enthousiasmeren en tot een geloof weten te brengen dat alles anders en beter zou worden wanneer ze op hem zouden stemmen.

We zouden het haast vergeten, maar in de maanden en weken voor de verkiezingen van mei 2002 lag zijn naam op ieders lip en werd overal over Fortuyn (vóór of tégen) gesproken, zoals er zelden over een politicus is gesproken. Ik herinner me hoe een driejarig jongentje een naam wilde voor zijn nieuwe beertje. Er werden allerlei namen genoemd, waaronder Pim. ‘Nee’, zei het jongetje, ‘niet Pim Fortuyn’. Volgens mij zijn dit allemaal typische kenmerken van charismatisch gezag: een gevoel van crisis uitbuiten, de indruk wekken dat de charismatische leider met zijn bijzondere gaven daar een einde aan kan maken, een nieuwe heilsverwachting verkondigen en met behulp van trouwe medestanders zo een grote aandacht en aanhang verwerven.

Er is op gewezen (bijvoorbeeld door Couwenberg²³) dat de Fortuyn-revolte ook in sterke mate gekenmerkt wordt door populisme. Dat is waar. Bij populisme is sprake van een verzet van ‘gewone burgers’ tegen de heersende politieke elite, met name de gevestigde partijen. Er wordt daarbij een beroep gedaan op het ‘gezond verstand’ van de burgers, waarbij de volkswil uitgangspunt van de politiek is.

Er zijn verschillende vormen van populisme. Zo onderscheidt de sociooloog J. Berting protestpopulisme, dat vaak verbonden is met charismatisch leiderschap, en identiteitspopulisme, dat meer te maken heeft met fundamentalistisch leiderschap.²⁴ In beide gevallen is er verzet tegen inmiddels gangbare vormen van politieke representatie, met een vergaande mate van functionele specialisatie.²⁵ Belangrijk is echter dat zowel populisme als charismatisch gezag – dat als een variant van populisme kan worden beschouwd –, beide tamelijk weinig geïnstitutionaliseerde vormen van politiek handelen vertegenwoordigen.

Sommige commentatoren doen het enigszins voorkomen alsof het populisme met Fortuyn voor het eerst zijn intrede deed in de Nederlandse politiek. Men vergeet dan gemakshalve dat ook het leiderschap van Kuiper, Troelstra en Domela Nieuwenhuis populistische trekken had. De periode tussen de beide wereldoorlogen kende verschillende populistische bewegingen, zoals het al genoemde Landbouw en Maatschappij, de beweging van Boer Braat en de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB).²⁶ Na de Tweede Wereldoorlog werden de Boerenpartij, het optreden van H. Wiegel als leider van de VVD, de Centrumdemocraten en de ouderenpartijen die aan de verkiezingen van 1994 deelnamen, ook gekenmerkt door populistische trekken – om slechts enkele voorbeelden te noemen.²⁷ Ik kom er dadelijk nog op terug.

De kiezers

Alhoewel Leefbaar Rotterdam bij de gemeenteraadsverkiezingen bijna 35% en de LPF bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer 17% van de stemmen behaalde, weten we niet heel duidelijk *wie* precies op Fortuyn hebben gestemd en wat hun motieven daarvoor waren. Wat we slechts met zekerheid weten, is dat in 2002 de opkomst bij de gemeenteraadsverkiezingen in Rotterdam (54,7% van de stemgerechtigden) en bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer (78,8%) hoger was dan bij de voorgaande verkiezingen in 1998 (Rotterdam, 48,6%; Tweede Kamer 73,2%). Echter bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer in 2003 was de opkomst (79,9%) nog iets hoger dan in 2002.

Onderzoek naar de verkiezingen van 2002 (en 2003)²⁸ heeft echter tot nog toe weinig duidelijke inzichten opgeleverd over de achtergronden van de grote mate van veranderlijkheid (30,7%) bij de verkiezingen in 2002, die – zoals eerder vermeld – tot de hoogste behoort in heel West-Europa sinds 1900. Dat we hier zo weinig inzicht in hebben, heeft mogelijk te maken met tekortkomingen in de vraagstelling van veel verkiezingsonderzoek.²⁹ Het kan voorts het gevolg zijn van de zeer hoge (selectieve) non-response bij veel opinie- en verkiezingsonderzoeken en in het geval van telefonische enquêtes (waar steeds meer van dit onderzoek op is gebaseerd) vooral met een zeer hoge mate van ‘onderdekking’. Dit laatste wil zeggen dat (zeer) veel beoogde respondenten niet (kunnen) worden bereikt. Dit betekent dat de geldigheid (validiteit) en betrouwbaarheid van zulk soort onderzoek steeds meer ter discussie komt.³⁰

Anders gezegd: het is niet helemaal duidelijk of het geringe inzicht in het hoe en waarom van de opmerkelijke veranderingen in kiezersgedrag in 2002 toe te schrijven is aan een onjuiste vraagstelling of aan gebrekkige methodologie. Of is er inderdaad sprake geweest van een zeer *algemeen* ongenoegen onder zó veel verschillende categorieën van kiezers, dat het nauwelijks valt te lokaliseren?

Er zijn enige aanwijzingen dat de LPF-kiezers mogelijk iets oververtegenwoordigd zijn onder mannen, jongeren en ouderen (tussen 55 en 65) en onder lager opgeleiden en lagere inkomenscategorieën. Ook zouden de LPF-kiezers iets ‘rechtser’ zijn. Maar er wordt toch vooral de indruk gewekt dat de LPF-kiezers in 2002 nauwelijks zouden afwijken van het gehele Nederlandse electoraat. Verder zouden LPF-kiezers relatief iets ‘cynischer’ zijn dan andere kiezers, maar het is niet duidelijk wat hiervan precies de oorzaak is. Wären de LPF-kiezers al cynischer, of hebben juist degenen die door de campagne cynischer zijn geworden meer op de LPF gestemd?³¹

Interessante hypothesen dat juist relatief kanslozen in de meritocratische *rat race* en personen met een relatief grote statusincongruentie die zich

buitengesloten voelen – waaronder snelle sociale stijgers – een grotere affiniteit hadden met de LPF,³² lijken niet te worden bevestigd. Dat dit niet wordt bevestigd, kan echter ook – zoals gezegd – een gevolg zijn van onjuiste vraagstellingen en gebrekkige methodologie van veel verkiezingsonderzoek.

Proces van toegevoegde waarde

Allerlei factoren die de Fortuyn-revolte kunnen verklaren zijn in het voorgaande de revue gepasseerd: de persoon Fortuyn, zijn ‘gedachtegoed’, de directe en getrouwe volgelingen en de middelen die zij Fortuyn verschafte, het ongenoegen, de media, de populistische wending en de kiezers. Hoe moeten we deze factoren in onderling verband zien?

De Amerikaanse socioloog N.J. Smelser heeft erop gewezen dat collectief gedrag – dit wil zeggen niet-geinstitutionaliseerd gedrag – niet bepaald wordt door één omstandigheid, maar door een reeks van determinanten. Deze determinanten bepalen tezamen in een bepaalde volgorde van stadia van toegevoegde waarde het verloop van een proces van collectief gedrag. Iedere determinant is daarbij wel een noodzakelijke, maar niet een voldoende voorwaarde voor de volledige ontwikkeling van het collectief gedrag. Deze determinanten zijn: (1) onderliggende structurele omstandigheden; (2) structurele spanningen; (3) de groei en verspreiding van een ‘algemeen geloof’ (geloof in de zaak); (4) versnellende factoren; (5) mobilisering van de deelnemers tot handelen; (6) sociale controle, die zowel de werking van onderliggende omstandigheden kan reduceren, als het collectieve proces kan beïnvloeden nadat het eenmaal in gang is gezet. Pas wanneer al deze determinanten hun werking hebben doen gelden, is er sprake van (volledig) collectief gedrag. Smelser onderscheidt verder vier vormen van collectief gedrag, waaronder waardegeoriënteerde bewegingen die een vrij fundamentele reconstructie van de samenleving beogen, waar we het hier over hebben.³³

Wanneer we deze determinanten in relatie tot de Fortuyn-revolte nalopen, dan zien we – enigszins in telegramstijl geformuleerd – het volgende:

- (1) er was onmiskenbaar sprake van onderliggende structurele factoren: de oligarchische politieke structuur en de regentencultuur;
- (2) structurele spanningen: er was ongenoegen, ook op concrete punten, zoals immigratie, de islam, wachtlijsten in de gezondheidszorg, veiligheid op straat, schaalvergroting, bureaucratie, enzovoort;
- (3) groei en verbreiding van een ‘geloof in de zaak’: het ‘gedachtegoed van Fortuyn’, dat niet alleen inhaakte op concrete gevoelens van onvrede, maar ook een soort ‘ideologie’ vormde die voor sommigen een belofte inhield dat het anders en beter zou kunnen;
- (4) versnellende factoren: die waren er vele, zoals de kandidatuur van

Fortuyn als lijsttrekker van Leefbaar Nederland, vervolgens de breuk met deze partij, de aandrang van medestanders om de LPF te beginnen, de korte tijd om dit nog vóór de verkiezingen te realiseren; het succes van de raadsverkiezingen in Rotterdam èn mogelijk ook Fortuyns dood vlak voor de Tweede-Kamerverkiezingen;

(5) mobiliseren van de deelnemers tot handelen: er was een (charismatische) leider, er was een kleine groep van toegewijde medestanders, die een (rudimentaire) organisatie opzetten en bovendien over faciliteiten en (voldoende) financiële middelen beschikten om de mobilisatie te realiseren die tot grote media-aandacht leidde en de Rotterdamse verkiezingen en vervolgens de nationale verkiezingen tot een succes voor Fortuyn maakten;

(6) sociale controle, die aanvankelijk negatief werkte: vijandigheid en verzet van de bestaande politieke partijen en ridiculisering in de media; die echter later omsloeg: kritiek van (een deel van) de media op 'Paars' en ook een zekere welwillendheid ten opzichte van de persoon Fortuyn en zijn ideeën.

Waar het mij hier vooral om gaat, is duidelijk te maken dat niet één factor, of determinant, het succes van de Fortuyn-revolte kan verklaren, zoals sommigen menen. Om dit te verklaren is er vaak eenzijdige aandacht voor één factor geweest: de persoon Fortuyn, zijn 'gedachtegoed', het ongenoegen, concrete punten van falen in het beleid van 'Paars', de rol van de media, de mobilisatie van bronnen door de aanhangers van Fortuyn. Het lijkt mij dat er geen sprake is geweest van één of enkele factoren, maar van een tamelijke unieke opeenstapeling van factoren die *alle* een rol hebben gespeeld bij het succes van de Fortuyn-revolte. Wanneer slechts één factor in deze configuratie had ontbroken of anders had gewerkt (bijvoorbeeld het ongenoegen, het 'gedachtegoed', de mobilisering tot een campagne, de rol van de media, de sociale controle) dan was Fortuyn vermoedelijk gebleven wie hij was in de zomer van 2001: een opvallende persoon die misschien wel interessante ideeën had, waarvoor hij naarstig aandacht zocht en trok, maar ook iemand die toch niet helemaal serieus werd genomen.

Hoe verder: is er een toekomst voor populisme?

Er wordt geroepen dat er een 'nieuwe Fortuyn' zal of moet komen of dat iemand 'het gat van Fortuyn' zal vullen. Dat zal, zoals we juist zagen, afhangen van een reeks van factoren. Niet alleen van een nieuwe charismatische leider in spe, die een heilsboodschap kan formuleren, maar ook één die steun weet te mobiliseren en tegenkrachten kan overwinnen. In dit licht bezien is het haast een wonder dat na de deconfiture van de LPF als coalitiepartner in het eerste kabinet-Balkenende, deze partij bij de verkie-

zingen in januari 2003 nog acht zetels wist te behalen. Couwenberg ziet het als een 'grandioze politieke blunder' dat de LPF zich in het oude bestel heeft laten inkapselen.

Maar dit is juist het punt. De LPF was een nauwelijks geïnstitutionaliseerde beweging. Ook wanneer Fortuyn was blijven leven dan was 'routinisering' van zijn charisma – dit wil zeggen institutionalisering – een kolossaal probleem geworden en waren interne spanningen mogelijk nóg groter geweest. Zowel Pels als Couwenberg stellen dat slechts een nieuwe populistische beweging een oplossing kan bieden om het oligarchische bestel te doorbreken. Daarover valt heel veel te zeggen. Hier wil ik volstaan met enkele zeer korte kanttekeningen.

Wanneer we de ontwikkelingen bezien van eerdere (enigszins) populistische bewegingen in het recente(re) verleden, dan blijkt het volgende. Sommige bewegingen, zoals Nieuw Links en D66, zijn geheel ingekapseld in het establishment – Nieuw Links is zelfs het establishment bij uitstek geworden. Andere min of meer populistische bewegingen, zoals de Boerenpartij, DS'70, de Centrumdemocraten, de ouderenpartijen uit de jaren negentig en Leefbaar Nederland, zijn (mede door interne spanningen) in het niets verdwenen. Goed beschouwd is de SP de enige populistische beweging die uitgroeide tot een gedisciplineerde oppositiepartij. Anders gezegd: wil een nieuwe populistische beweging zich handhaven, dan zal deze onvermijdelijk onderworpen zijn aan de eisen van (enige) institutionalisering. Dit wil zeggen dat er dingen geregeld moeten worden, een 'grootste gemene deler' moet worden gevonden en oligarchisering plaatsvindt. In Nederland betekende dit tot nog toe dat nieuwe populistische bewegingen wanneer zij succesvol waren, spoedig onderdeel gingen uitmaken van de bestaande politieke cultuur van '*consociational democracy*'. Deze cultuur heeft het trouwens mogelijk gemaakt dat de 'sociale vrede' in Nederland lang kon worden gehandhaafd.

Het zou dus moeten gaan om een populistische beweging die voldoende geïnstitutionaliseerd is om te overleven en tegelijkertijd in staat is een bijdrage te leveren aan het doorbreken van de oligarchische structuur in Nederland. Dat lijkt geen geringe opgave. Voorlopig is het meest waarschijnlijk dat bij tijd en wijle nieuwe – al of niet door een charismatische leider geïnspireerde – populistische bewegingen ontstaan die een zeker schokeffect teweeg brengen, waarvan echter moet worden afgewacht of zij in staat zijn de bestaande politieke cultuur ingrijpend te veranderen.

noten

¹ Gaarne dank ik de heren G.P.A. Braam, H. van Goor en G. Voerman voor hun commentaar op een eerdere versie.

² De gegevens in deze en de volgende alinea ontleen ik aan P. Mair, 'De

eigenaardigheden van de Nederlanders. De verkiezingen van 2002 in een vergelijkend perspectief², in: *Beleid en Maatschappij*, 29 (2002), no. 3, 160-163.

³ Zie bijvoorbeeld J. Chorus en M. de Galan, *In de ban van Fortuyn. Reconstructie van een politieke aardschok*, Amsterdam, 2002; en J. Brants, *Onafhankelijk, ongrijpbaar, alleen. Gesprekken met Pim Fortuyn*, Amsterdam, 2002. Ook hebben verschillende Nederlandse kranten bundels gepubliceerd van eerder verschenen artikelen over Fortuyn.

⁴ D. Pels, *De geest van Pim. Het gedachtegoed van een politieke dandy*, Amsterdam, 2003.

⁵ S.W. Couwenberg, *Opstand der burgers. De Fortuyn-revolte en het demasqué van de oude politiek*. Civis Mundi jaarboek 2004, Budel, 2004.

⁶ D. Pels, *Het democratisch verschil. Jacques de Kadt en de nieuwe elite*, Amsterdam, 1993.

⁷ H. te Velde, 'Passie, theater en narcisme', in: *Pluche*, 1 (2003), winter, 63-69.

⁸ Pels, *De geest van Pim*, 10.

⁹ R. Hartmans, 'Teveel eer voor Fortuyn?', in: *Socialisme en democratie*, 60 (2003), no. 12, 90-92.

¹⁰ P. Lucardie en G. Voerman, 'Liberaal patriot of nationaal populist? Het gedachtegoed van Pim Fortuyn', in: *Socialisme en democratie*, 59 (2002), no. 4, 32-42.

¹¹ Pels, *op.cit.*, 58-59.

¹² Couwenberg, *op.cit.*, 39.

¹³ J.E. Ellemers, 'Pim Fortuyn. Een zuiver geval van charismatisch gezag', in: *Facta. Sociaal-Wetenschappelijk Magazine*, 10 (2002), 7 (nov.), 2-5.

¹⁴ Zie M. Weber, 'Die Typen der Herrschaft' en 'Typen der Herrschaft', in: *Wirtschaft und Gesellschaft*, Tübingen, 1947 (dritte Auflage), 122-176 en 601-817; M. Weber, 'Die drei reinen Typen der legitimen Herrschaft', in: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen, 1968 (dritte Auflage), 475-488. Zie ook J.E. Ellemers, 'Max Weber en de hedendaagse sociologie', in: H.P.M. Goddijn, red., *Max Weber. Zijn leven, werk en betekenis*, Baarn, 1980, in het bijzonder 288-296, en de daar geciteerde literatuur.

¹⁵ Zie Te Velde, *op.cit.*.

¹⁶ Zie bijvoorbeeld J.H. de Ru, *Landbouw en Maatschappij. Een analyse van een boerenbeweging in de crisisjaren*, Wageningen, 1980.

¹⁷ Pels, *op.cit.*, 177.

¹⁸ Zie voor schattingen bijvoorbeeld Chorus en De Galan, *op.cit.*, hoofdstuk 8.

¹⁹ Couwenberg, *op.cit.*, 71.

²⁰ J. Kleinnijenhuis e.a., *De puinhopen in het nieuws. De rol van de media*

bij de Tweede-Kamerverkiezingen van 2002, Alphen a/d Rijn /Mechelen, 2003, 136.

²¹ Couwenberg, *op.cit.*, 89.

²² Zie ook bijvoorbeeld G. van Westerloo, *Niet spreken met de bestuurder*, Amsterdam, 2003; M.A. Thung, 'Het grote ontkennen van het publieke onbehagen', in: *Socialisme en democratie*, 59 (2002), no. 10-11, 30-34; J.E. Ellemers, 'Decadentie en/of stagnerende politieke cultuur in een snel veranderende maatschappij', in: S.W. Couwenberg, red., *Moderniteit en vitaliteit*. Civis Mundi jaarboek 2003, Budel, 2003, 123-136.

²³ Couwenberg, *op.cit.*, 54-55.

²⁴ J. Berting, 'Vormen van leiderschap in populistische en fundamentalistische bewegingen', in: D. Houtman e.a., red., *Cultuur telt. Sociologische opstellen voor Leo d'Anjou*, Maastricht, 2003, 19-34.

²⁵ Zie uitvoeriger het themanummer 'Populisme: een luis in de pels van de democratie?', *Nieuwste Tijd*, 2 (2003), 4 (aug.).

²⁶ Zie bijvoorbeeld K. Vossen, *Vrij vissen in het Vondelpark. Kleine politieke partijen in Nederland 1918-1940*, Amsterdam, 2003.

²⁷ Zie ook P. Lucardie, 'Populismus im Polder. Von der Bauernpartei bis zur Liste Pim Fortuyn', in: N. Werz, red., *Populismus. Populisten in Uebersee und Europa*, Opladen, 2003, 177-194.

²⁸ Zie bijvoorbeeld de speciale aflevering over deze verkiezingen van *Acta Politica*, 38 (2003), 1 (Spring); en Ph. van Praag, 'De LPF-kiezer. Rechts, cynisch of modaal?', in: *Jaarboek 2001 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 2003, 96-116.

²⁹ Zie bijvoorbeeld K. Kersbergen, 'Loopt de keizerin zonder kleren? Over het kiezersonderzoek in de politieke wetenschap', in: *Beleid en maatschappij*, 23 (1996), 5 (sep./okt.), 254-263, die opmerkt: "Opvallend is dat kiezersonderzoekers niet meer toekomen aan het beantwoorden van de vraag 'waarom stemt een kiezer op een bepaalde partij en niet op een andere'" (p. 254).

³⁰ Zie over deze kwesties bijvoorbeeld G. Visscher, *Kiezersonderzoek op een dwaalspoor*, Den Haag, 1995 en de daarop gevolgde discussie; en ook S. Rispens en H. van Goor, 'Een vertekend beeld van de maatschappij? Een onderzoek naar selectieve uitval in een telefonische enquête ten gevolge van onderdekking en non-response', in: *Sociologische Gids*, 47 (2000), 6 (nov./dec.), 448-474.

³¹ Zie voor het voorgaande Van Praag, *op.cit.*; en de genoemde aflevering van *Acta Politica*. Zie voorts R. Coops e.a., red., *Een politieke aardverschuiving*, Alphen a/d Rijn, 2003; V. Mamadouh en H. van der Wusten, 'Eindstand van een diffusieproces. Het geografisch patroon van de steun voor de LPF', in dit *Jaarboek*.

³² Zie bijvoorbeeld W. Oosterbaan, 'Het onbehagen kan weer ondergronds

worden', in: *NRC Handelsblad Magazine*, november 2002, 28 vv.; C. van Dummelen en H. Gossink, 'De aardverschuiving. Verkiezingen op de schaal van Richter', in: *De Gids*, 166 (2003), 1 (jan.), 48-74.

³³ Zie veel uitvoeriger N.J. Smelser, *Theory of Collective Behavior*, London, 1962. Voor 'toepassingen' zie bijvoorbeeld J.E. Ellemers, 'The Revolt of the Netherlands. The Part Played by Religion', in: *Social Compass*, 14 (1967), no. 2, 93-103; en De Ru, *op.cit.* Zie voor een vergelijkbaar analytisch schema bijvoorbeeld G.P.A. Braam e.a., *Collectieve acties*, Amsterdam/Meppel, 1976.